

LEIRHATÓ-E SZEZÁM HEGYE? *

„Úgy tekintek a magyar lírára, mint valami süket Ali baba, aki mivel nem tudja már megtanulni az ajtónyitó varázsigt, ablakoskákát üt Szezám sziklafalába, itt is egyet, ott is egyet, amott még egyet, és ezeken az ablakokon át aztán lát is csillámló kincseket, de mindig csak azokat, amelyek az ablak négyszögébe esnek, az összeset és az összefüggést soha.”

Franz Fühmann

Ha a recenzens, aki tulajdonképpen germanista, azzal a vallomással kénytelen kezdeni, hogy hasonlóképp tehetetlenül áll a magyar irodalom Szezám-hegye előtt, mint Franz Fühmann, aligha jogosította fel magát ezzel arra, hogy átfogó kritikát írhasson *A magyar irodalom kézikönyvéről*. De azt legalább hálásan méltányolhatja, milyen hézagpótló és nagy nehézségekkel járó vállalkozás feltárni a német olvasónak a szóbanforgó irodalmi kincsek „összességét” és „összefüggéseit”.

A vonzódás és az elkülönülés bonyolult folyamata során, amely a magyar nemzeti irodalom arcélét alakította, évszázadok óta erősen kifejlődött Magyarországon a más irodalmak, nem utolsósorban a német nyelvűek iránt tanúsított érdeklődés is. De tényleges kölcsönhatásokról nyilvánvalóan csak a munkásmozgalom kialakulásával és internacionalista stratégiájával valamint a vele szövetséges antiimperialista erőkkel összefüggésben lehet beszélni. A Magyar Tanácsköztársaság bukása után a húszas években magyar emigránsok jelentős kultúrpolitikai és irodalmi szerepet játszottak a németországi proletár-forradalmi irodalmi mozgalom kialakításában; Lukács György befolyása, akárhogy minősítjük is ma, csak Becheréhez és Brechtéhez mérhető. Magyar értelmiségiek körében a harmincas években Thomas Mann termékeny együttműködésre talált, amely – miként Mádl Antal kimutatta – nem csekély

*A *Handbuch der ungarischen Literatur*ról. Szerzők: Nemeskürty I., Orosz L., Német G. B., Tamás A. Szerkesztette: Klaniczay T. Corvina, 1977.

mértékben hozzájárult a harcoss humanizmusról kialakított felfogásának árnyalataihoz. Az NDK-ban a hatvanas években a legtehetségesebb költők, köztük Stephan Hermlin, Franz Fühmann és Heinz Kahlau fedezték fel Ady Endre, Füst Milán, József Attila és Radnóti Miklós költészetét; szép fordításokban közzétették az olvasók számára és ezúton olyan önálló, német nyelvű lírai alakulatokat hoztak létre, amelyek tematikai felfedezéseikkel és művészi megoldásaikkal fontos tényezőkké válnak az NDK lírájának kontextusában, a Radnóti-fordítások például klasszikus, elsősorban antik formáikkal, a József-fordítások pedig a munkásosztály forradalmi gondolati és érzelmi világának szubjektív-expresszív tolmácsolásával.

Minél sokrétűbben alakulnak azonban a kölcsönviszonyok a szocialista világirodalmon belül, annál élesebben szembeszöknek a felcserélhetetlen nemzeti sajátosságok, amelyek nem utolsósorban a mindig más nemzeti-irodalmi hagyományokban gyökereznek. A fejlett szocialista országok szellemi-kulturális életének gazdagságához hozzátartozik tehát mindinkább más népek szellemi-kulturális öröksége is. Bármennyit fejlődött is azonban az elmúlt évtized alatt az NDK-olvasók érdeklődése a baráti Magyarország és a magyar kultúra iránt, a nyelvi korlátok még mindig olyan áthághatatlanok, hogy a magyar irodalom csupán fordítások útján fejtheti ki hatását. Annál fontosabbá válnak az irodalomtudományi és irodalomkritikai közvetítések. Egyelőre azonban nem sok hozzáférhető közülük. Az 1963-ban Budapesten megjelent, Klaniczay-Szauer-Szabolcsi-féle *A magyar irodalom története*, a magyar irodalom első és eddig egyetlen német nyelvű marxista fejlődésrajza már régóta nem kapható az NDK-ban. Ugyanez a helyzet a magyar elbeszélőirodalom és líra néhány reprezentatív antológiájával. Így azután a Klaniczay Tibor által kiadott *A magyar irodalom kézikönyve* a közönség nagy érdeklődésére számíthat az NDK-ban.

Természetesen a legkülönbélebb várakozások fűződnek egy ilyen könyvhöz, amelyek aligha elégíthetők ki mind (az ilyen NDK-beli olvasói várakozások szószóljárává tenné meg magát a recenzens; nála hivatottabbaknak kell arra a kérdésre felelniök, mennyire érte el vagy szárnyalta esetleg túl ez az összefoglalás a hat kötetes *A magyar irodalom története* által képviselt tudományos szintet).

A szerzők mindenekelőtt a minden irodalomtörténeti munka előtt felvetődő metodikai problémával találják szembe magukat: egyfelől tudósítaniuk kell a legfontosabb irodalomtörténeti tényekről, méltányosan elemezniük az egyes művészszemélyiség eredeti teljesítményét és az egyes mű specifikus értékét, másfelől mindezt be kell ágyazniuk a történeti-kulturális-irodalmi folyamatba. Hogy mennyire változó koncepcionális lehetőségek adódnak ezen a téren, jól érzékelteti, ha össze-

hasonlítjuk a magyar kézikönyvet az NDK-ban 1975-ben kiadott *A szovjet irodalom kézikönyvével*. Emennek szerzői előbb egy zárt irodalomtörténeti összefoglalást közölnek, majd ezután következik a lexikális rész, amelyben rövid monográfikus cikkek mutatják be a szovjet írókat viszonylag részletes műinterpretációkkal. Ezáltal *A szovjet irodalom kézikönyve* elsősorban a szó szoros értelmében vett kézikönyvként bizonyul praktikusnak. *A magyar irodalom kézikönyvének* szerzői ezzel szemben az írói portrékat és az irodalmi művekről szóló információkat az irodalomtörténeti folyamat ismertetésébe ágyazzák bele. Valójában a magyar irodalom egy kötetes történetével van dolgunk. Az áttekinthető tagolás, a történelmi és kultúrtörténeti miniatűröket, szerzőportrékat, bizonyos szerzői csoportosulások és műfaji változások jellemzését nyújtó rövid fejezetek természetesen kézikönyvként is hasznosan forgathatóvá avatják ezt a könyvet (a névmutató gyorsan eligazít a keresett szerzőhöz).

A művésznek mint „fontos embernek” (Brecht) pótolhatatlan szerepét ugyanolyan nyomatékkal hangsúlyozza a könyv, mint a mű pótolhatatlan, egyedi értékét, de egyszersmind megmutatkozik a nemzeti-irodalmi – és gyakran a világirodalmi - összefüggés is, amely egy bizonyos mű kifejlődésének közege: az elődök, a fegyvertársak, az ellenfelek és örökösök, a kedvező vagy hátrányos alkotási és hatáskelési feltételek stb.

A magyar irodalom kézikönyve szerzőinek figyelemreméltó teljesítményét abban látom, hogy érzékeltetik a német nyelvű olvasóval azt a történelmi erőteret, amelyben a magyar nemzet és a magyar nemzeti irodalom kialakult. A magyar irodalom eredményei és határai fejlődéstörténetének minden szakaszában e történelmileg megalapozott alkotási és befogadási feltételek következményeként mutatkoznak meg, anélkül természetesen, hogy az irodalmi és történelmi folyamat között a könyv valami mechanikus összefüggést feltételezne. Mindamellettt már a periodizáció megmutatja, hogy irodalom és társadalom e dialektikus összefüggésének ábrázolásánál a magyar irodalomtörténészek elvben hasonló metodikai problémák előtt állnak, mint az NDK-beli kollégáik: hagyományos művészi korszak-fogalmak mellett (*A barokk irodalma, Felvilágosodás és klasszicizmus*) minden átmenet nélkül történelmi szempontú (*A reformkor irodalma, Szocialista eszmék és modern irányzatok*), esztétikai szempontú (*A népiesség irodalma, A realizmus kibontakozása*) és speciális irodalomszervezeti kritériumokhoz igazodó (*A Nyugat és kora*) korszak-fejezetek szerepelnek. Ha az ilyen koncepcionális kérdésekre mindig csak a mindenkori nemzeti irodalom figyelembevételével található is konkrét megoldás, egy bizonyos ponton nemzetközi vitákban talán mégis kicserélhetők és általánosíthatók az egyes nemzeti

filológusok tapasztalatai. Az NDK-ban a tizenegy kötetes irodalomtörténet körüli vitákban most éppen igen nagy az igény az ilyen módszertani közös nevezőkre.

Az arányokról egy ilyen irodalomtörténet kapcsán mindig lehet vitatkozni. A recenzióknak a jelenkori irodalmi folyamatokra irányuló különleges érdeklődésével függhet össze, hogy éppen a két utolsó fejezet olvastán (*Szocialista eszmék és modern irányzatok* és *A jelenkori irodalom*) tölti el némi elégedetlenség és fájjalja, hogy a legújabb irodalmi folyamat „történelmi rendszerezéséről” (536) végképp lemondtak a szerzők. Az idevágó történelmi, kultúrpolitikai és irodalmi jelenségekről ejtett, olykor igencsak futólagos megjegyzések (pl. 443 vagy 534) csekély segítséget nyújtanak az olvasónak, hogy tájékozódhassék az ellentmondó jelenségek sűrűjében és felismerhesse, minősíthesse a jellegzetes fejlődési tendenciákat. Bármilyen nehéz is egy perspektivikusan nyitott, eleven irodalmi folyamatban „felbecsülni az egyes irányzatok jelentőségét, szerepét és történeti helyét” (536) az bármennyire ezt a nehézséget igazolják az NDK-beli irodalomtörténetírás legfrissebb tapasztalatai is – éppen a szocialista országok jelenkori irodalmára vonatkozó ilyen általánosításokra van szükség, ha a marxista-leninista irodalomtudomány nem az irodalmi jelenségek leírására akar szorítkozni, hanem kamatoztatni is más nemzeti irodalmak gazdag tapasztalatait a maga országabeli irodalmi gyakorlatban.

Az irodalmi folyamat általános történeti megalapozása mellett másik módszertani alapelveként a szerzőknek az az állandó törekvése ötlük szembe, hogy a művészi fejlődés viszonylagos öntörvényűségét, az irodalmon belüli fejlődés- és hagyományvonalakat is megmutassák. Minden irodalomtörténeti feldolgozás alapproblémája: a művészeti haladást nem csupán állítani vagy természetes felfelő ívelődésként feltüntetni, hanem hagyomány és újítás ellentmondásos egységét konkrétan megmutatni: mint befogadást és folytatást, de mint az elődök és kortársak tartalmi és formai felfedzéseinek bírálatát és elvetését is. Ez különösen olyankor sikerül, mikor az egyes műnemek és műfajok fejlődését történelmileg áttekinthető időszakazon belül követik nyomon. Példaként hadd említsem itt csak a 19. századi regény bemutatását: a műfajnak mint a romantika népies-anekdotikus elbeszélőművészetének kialakulását. Elsősorban Jókai nyomán; a zsánerképből és anekdotából összetevődő regényhagyomány eljut egy bizonyos elbeszélési módig; de a Balzac-féle széles társadalmi regénytáblóhoz hiányzik a fejlett polgári viszonyok nagy nyilvánossága; a „német”-típusú fejlődési és nevelési regényhez pedig hiányzik az a polgári értelmiség, amelynek futná az crejéből, hogy humanista eszményeit leglább a szellemi életben érvényre juttassa. Politikai következmény a határozatlan liberalizmus iránti affi-

nitás, az illuzionizmus és a kompresszímok keresése. Jellegetes esztétikai követelmény a „hangulat-novella”: az 1867-es „kiegyezés” után a társadalmi fejlődés válsága nem annyira a társadalomkritikus analízisben, hanem inkább a művészi személyiség válságtudatában jelentkezik – a nyugateurópai modernizmus visszhangja épp úgy kimutatható ebben, mint a magyar helyzet specifikus sajátosságai. A századforduló táján bekövetkező korszakváltás válságélményének visszhangja nem regényírótól származik, hanem a lírikus Adytól.

Az alapvonalak kidolgozása konkrét irodalmi anyag tükrében a lírára és drámára vonatkozólag is megtörténik. Ennek során épp úgy megmutatkoznak azok a nehézségek, amelyek a történelmi és irodalmi szempontból egyaránt jelentős, önálló drámán alapuló magyar nemzeti színház megteremtését gátolták, mint annak a történelmi okai, hogy miért juthatott hangsúlyos szerephez az operett, amely tudvalevőleg jelentékenyen hozzájárult a külföldiek romantizálóan giccses Magyarország-képéhez.

A műncemek fejlődésének ilyen alapvonalai igazolják és magyarázzák azt a spontán benyomást, amely alighanem bárkiben kialakul, aki a magyar irodalommal ismerkedik: a világirodalmi szempontból legjelentősebb teljesítmények líraiak. A magyar irodalomnak ez a különleges vonzereje azonban a magyar nyelvterületen kívül a legnehezebben érzékelhető, mivel a nyelvi korlátok itt érvényesülnek leginkább. Néhány kiváló műfordításon kívül legalábbis a magyar költészet fordításainak javarésze erőltetett, iskolás fordítás, amelyek nyelvileg még úgy ahogy megfelelnek az eredetinek, de költői varázsuk nincs. Így történhetik meg azután – s ez aligha túlzás –, hogy a fordításokra utalt olvasó olyan európai rangú költőt, mint Petőfi, „az istenek magyar kedvencét” (229), valahová Theodor Körner és Ferdinand Freiligrath közé hajlamos besorolni. Ilyenkor egyet kell értenie az embernek Franz Fühmannal, miszerint a rossz fordításnál még az is jobb, ha nincs fordítás. A fordítás külön probléma olyankor, amikor magyarul nem tudóknak irodalomtörténeti módszerrel próbálják felnyitni a magyar irodalom Széam-barlangját, kiváltképp akkor, amikor líráról van szó. Már az anyanyelven is merész, de aligha elkerülhető vállalkozás, ha szövegrészeket kiemelünk összefüggésükből az irodalomtudományi értelmezés és elemzés alátámasztásául: a komplex költői alakulatokat, amelyek meghatározott esztétikai hatás keltése céljából művészi szervezettek és szerkesztettek, így szükségszerűen néhány idézhető „igazolványszóra” és „kijelentésre” redukáljuk. (Az NDK-beli írók az utóbbi években igen polémikusan reagáltak az irodalomtudomány és irodalomkritika e módszertani nehézségére és ezzel az irodalomtudósok és kritikusok probléma- és módszertudatát mélyítették – bár kielégítő megoldásokat és

eljárásokat nem találtak.) A saját nemzetének irodalomtörténetét tanulmányozó olvasónak azonban sokféle lehetősége van, hogy mindig megtalálja a forrásokhoz. Egy idegen nyelvű irodalom történő bevezetésénél ez természetesen nehezebb. Itt a kiválasztott szövegpéldák különösen reprezentatív érvényűek – többnyire a költővel való első találkozást jelentik. Nyilvánvaló azonban, hogy a rendelkezésre álló fordítások minősége határokat szab a szerzőknek. Az idézetek inkább csak arra jók, hogy az olvasó nagyjából áttekinthesse egy-egy szerző irodalomtörténeti helyét, megérthesse szellemi szándékait, felfigyelhessen esetleg bizonyos formai megoldásokra is, de a szöveg esztétikai hatására nézve inkább a szerzők értékítéletére kénytelen hagyatkozni. Ezzel kapcsolatban hadd tegyem szövé, hogy a kiválasztott szövegekben a kihagyások nincsenek mindig feltüntetve (pl. Radnóti: *A la recherche*, 483. o. vagy József Attila: *Óda*, 461. o.), úgyhogy a kompiláció mivolta nehezen felismerhető.

A terminológia annyira egységes, amennyire a tudományfejlődés és a nemzetközi érintkezés mai állása megengedi. Ezzel már jeleztem is, hogy az olyan központi irodalomtudományos fogalmak használata ill. értelmezése, mint romantika vagy realizmus, egyes korszak-elnevezéseké, mint „Jugendstil” (az irodalomban?) vagy olyan műfaji fogalmaké, mint színmű (a konfliktust felhígító dráma) a nem-hungarológust kérdésekre készíti. Ez nem jelenti azt, hogy érintkezési nehézségekre gondolnék. Arról sem lehet szó, hogy valamiféle „kötelező” terminológia egysége uralkodjék. A terminológiai problémákban többnyire rejtőz elméleti nehézségek inkább azért tudatosítandók, hogy a nemzeti irodalmak fejlődésének komplexitása és ellentmondásossága és világ-irodalmi vonatkozásai minél differenciáltabb és teljesebb tudományos – és terminológiai – meghatározást nyerhessenek. A germanistának például segítségére lehet a magyar romantikának „A magyar irodalom kézikönyvé”-ben adott értékelése abban, hogy a romantika jelenségének vizsgálatában mindenfajta szűkös nemzeti-irodalmi szemléletet leküzd-hessen, a nemzeti-irodalmi megjelenési formák egész gazdagságát befogadja és kellő következetességgel relativizálja a „klasszikusnak” a német irodalom történetéből származtatott nézetét.

A magyar irodalom kézikönyvének széleskörű hatásához az üdítően egyszerű, erőteljes és a művészi tárgyához méltó tudományos nyelv is hozzájárulhat. Jótékonyan mentes a könyv sok németnyelvű irodalomtudományi közlemény felfuvalkodott szakzsargonjától. Ez a szerzők mellett a kitűnő fordítók érdeme is. A korán elhunyt műfordítónak, Irene Kolbnak és Engel Gézának, a magyar és német irodalom közti kapcsolatok jeles közvetítőjének köszönhető, hogy a magyar irodalomnak ezt a kézikönyvét egyáltalán nem fordításként olvassuk.

Néhány pontatlanság vagy félreértés könnyűszerrel kijavítható, ha újabb kiadásra kerülne sor. Példaként csupán néhányról közülük: a „völkisch” fogalmára (406, 413) a németben politikai tehertétel nehezedik, és az adott összefüggésben „volsktümlich”-hel kellene helyettesíteni; *Az emberek próbája* címet a „Die Probe des Menschen” épp oly kevésbé fejezi ki, amint *A holmit* a „Die Sache” (124); Sarkadi *Körhintája* nem mint „Ringenspiel” (548) lett híres, hanem mint „Karussell”; hogy az olyan tulajdonneveket mint Angyalföld és Hűvösvölgy miért kell lefordítani, nemigen értem. Elvértve eltévedtek a fordítók a stílusrétegekben is – de ezeknek az eseteknek a taglalása itt azt jelentené, hogy eltorzítanánk a nyelvi összeteljesítmény valódi arányait.

Említést érdemel még végül a részletes ajánló bibliográfia. Mind az érdeklődő laikusnak, mind az irodalomtudósnak bőséges kiegészítő információkkal szolgál, hogyan igazodhatik el, ha saját szakállára irodalmi vagy tudományos felfedezőutakra támad kedve.

A bevezetőben feltett kérdésre, hogy az idegennek leírható-e egy nemzeti irodalom – jelen esetben a magyar – Szerszám-hegye, ez lehetne a válasz: meg kell próbálni – és a magyar kollégák megmutatták, hogy ez sikerülhet is. Kézikönyvük nem tudja és nem is akarja pótolni a szépirodalom olvasását, de olvasásra csábít, és olyan ismereteket közöl, amelyek termékenyebbé teszik az olvasást. Mivel pedig az irodalom a nemzeti önismeret egyik legnemesebb eszköze, kulcs is egy ilyen kézikönyv a szóbanforgó nép megértéséhez. Mindenekelőtt ezzel érdemelték ki a szerzők a német olvasók hálás nagyrabecsülését.

JOSEPH PISCHEL

Köpeczi Béla: FÜGGETLENSÉG ÉS HALADÁS

A kötet alcíme *Politikai gondolkodás a régi magyar függetlenségi harcok századaiban*, s kilenc tanulmányt foglal magába. Ezek közül egy a 16. századi erdélyi kancellár, Kovacsóczy Farkas *Dialogus*ának bemutatása, egy a magyarországi és erdélyi kartézianizmus politikájával foglalkozik, egy a tévesen Bethlen Miklósnak tulajdonított francia emlékirattal, majd egy Thököly valláspolitikájával. Négy dolgozat meríti tárgyát a Rákóczi-kutatás köréből, végül az utolsó a *Télémaque* közép- és keleteurópai hatását méri fel. A Rákóczi- és Fénelon-művek és gondolatok utóéletének nyomozása a 19. századig vezeti el az olvasót.

Köpeczi Béla kedvvel és rendkívüli hozzáértéssel foglalkozik az eszmék, köztük a politikai eszmék történetével, változásaival, s ha